

У ПОЛУМ'І ВІЙНИ: ПОРУШЕННЯ ПРАВ ЛЮДИНИ В УМОВАХ ЗБРОЙНОЇ АГРЕСІЇ ПРОТИ УКРАЇНИ

IN THE FLAMES OF WAR: VIOLATIONS OF HUMAN RIGHTS IN THE CONDITIONS OF ARMED AGGRESSION AGAINST UKRAINE

Карнаух О.А., студентка II курсу факультету юстиції
Національний юридичний університет імені Ярослава Мудрого

Стаття присвячена аналізу систематичних порушень прав людини, спричинених загостренням військового конфлікту між російською федерацією та Україною, й висвітленню антигуманної сутності режиму країни-агресора (за допомогою наведення конкретних прикладів злочинної діяльності ворожих збройних сил на тимчасово окупованій та анексованій території України).

У дослідженні розглянуто закріплені нормами національного й міжнародного законодавства, фундаментальні права та свободи, серед яких право на життя, на повагу до людської гідності, на свободу й особисту недоторканність, на вільне вираження думок і переконань. Проаналізовано доповіді Управління Верховного комісара з прав людини (УВКПЛ) щодо ситуації з правами людини в Україні за періоди: 1) з 24 лютого до 15 травня 2022 року; 2) з 1 лютого до 31 липня 2023 року; 3) з 1 грудня 2023 року до 29 лютого 2024 року. Піддано вивченню приписи основних міжнародних нормативно-правових актів у царині прав людини (зокрема Загальної декларації прав людини 1948 року, Конвенції про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року, Міжнародного пакту про громадянські й політичні права від 16.12.1966 р. тощо) і з урахуванням отриманих відомостей здійснено ґрунтовний аналіз визначених проявів злочинної політики російського уряду проти українського цивільного населення й військовополонених. Досліджено проблему взаємозв'язку між дотриманням прав людини й гарантуванням національної безпеки держави.

У результаті було сформульовано висновки, у яких:

1) проголошено незаперечну цінність прав людини як фундаментальних гарантій утворення й функціонування демократичного конституційного ладу;

2) визначено логічний зв'язок між експансивною, антигуманною політикою російського уряду (як щодо власних громадян – носіїв опозиційних поглядів, так і щодо мешканців тимчасово окупованих українських територій) та підривом засад гарантування непорушності основоположних прав і свобод;

3) висловлено різке засудження дій російських збройних сил, які призвели до завдання невивірної шкоди фізичному й психічному здоров'ю багатьох громадян України.

Ключові слова: права й свободи людини, право на життя, право на повагу до людської гідності, право на свободу й особисту недоторканність, сексуальне насильство, свавільне затримання людей, примусові переміщення й депортації, примусова мобілізація, право на вільне вираження думок.

The article is dedicated to analyzing the systematic violations of human rights caused by the intensification of the military conflict between the Russian Federation and Ukraine. The aim of the article is to highlight the inhumane nature of the aggressor state's political regime through concrete examples of criminal activities committed by hostile armed forces in the temporarily occupied and annexed territories of Ukraine. The study examines fundamental rights and freedoms enshrined in national and international law, including the right to life, respect for human dignity, freedom, personal security, and freedom of expression. The analysis includes reports from the Office of the United Nations High Commissioner for Human Rights (OHCHR) on the human rights situation in Ukraine over the following periods: 1) from February 24 to May 15, 2022; 2) from February 1 to July 31, 2023; and 3) from December 1, 2023, to February 29, 2024. The study also explores key international legal instruments in the field of human rights (including the 1948 Universal Declaration of Human Rights, the 1950 European Convention on Human Rights, and the International Covenant on Civil and Political Rights of December 16, 1966). Based on this analysis, a thorough examination of the criminal policies of the Russian government against the Ukrainian civilian population and prisoners of war is conducted. The article also addresses the relationship between human rights protection and national security guarantees.

As a result, the following conclusions were formulated:

1. The value of human rights is affirmed as a fundamental guarantee for the establishment and functioning of a democratic system.

2. The logical connection between the Russian government's expansionist, inhumane policies (both against its own citizens with opposing views and residents of temporarily occupied Ukrainian territories) and the undermining of the fundamental principles guaranteeing human rights and freedoms is established.

3. The actions of the Russian armed forces, which have inflicted irreparable harm on the physical and mental health of many Ukrainian citizens, are strongly condemned.

Key words: human rights and freedoms, right to life, right to human dignity, right to freedom and personal security, sexual violence, arbitrary detention, forced displacement and deportation, forced mobilization, right to freedom of expression.

Постановка проблеми. У сучасних реаліях питання порушення прав людини й основоположних свобод є актуальним через послаблення ролі демократичних інститутів у деяких країнах і, як наслідок, поширення експансивних тенденцій в їхній зовнішній і внутрішній політиці. Російсько-українська війна похитнула гуманістичні підвалини європейського й американського соціальних устроїв, загострила потребу в посиленні гарантій їх захисту здебільшого через економічний та милітаристичний сектори. Для України збройний конфлікт є справжнім випробуванням, оскільки становить загрозу не лише для суверенітету й територіальної цілісності, а й для забезпечення фундаментальних прав людини як засад подальшого демократичного поступу. Випадки порушень російською федерацією людських прав мають ґрунтовно досліджуватися провідними вітчизняними й світовими фахівцями з метою

виявлення механізмів якнайшвидшої нейтралізації згубних наслідків війни й запобігання подібному свавіллю в майбутньому.

Аналіз останніх досліджень і публікацій. З початку повномасштабного вторгнення російської федерації на територію України дослідження питань порушення у царині людських прав посідає провідну позицію в наукових працях багатьох правників, зокрема Іляшко О. О., Кузьменко Я. П., Букач В. В., Гультай М. М. та ін. У значній кількості дисертаційних досліджень і статей вищезгаданих спеціалістів увага акцентується на потребі посиленого захисту деяких груп прав, механізмах їхнього гарантування й захисту від злочинних посягань.

Метою статті є надання лаконічної (і разом з тим вичерпної) характеристики фундаментальних прав і свобод людини, дослідження й висвітлення основних аспек-

тів їх порушення, аналіз прикладів систематичного нехтування правами осіб на тимчасово окупованих та анексованих територіях України.

Виклад основного матеріалу. Права й свободи людини є фундаментальними цінностями демократичної держави. Виступаючи гарантами гармонійного й вільного розвитку громадянина в усіх сферах суспільного життя, вони сприяють його становленню як особистості, впливають на формування почуття національної ідентичності, визначають ідеологічні переконання, цілі й ідеї. Проблема порушення прав і свобод людини в умовах російської збройної агресії є складною й багатогранною. Деякі її аспекти розглянемо далі, спираючись на конкретні приклади.

Право на життя. Право на життя – закріплена нормами міжнародного й національного права можливість людської поведінки, спрямованої на забезпечення недоторканності життя від зазіхань інших осіб й гарантування свободи розпорядження ним. У системі прав і свобод людини воно посідає провідне місце, оскільки становить фундамент для реалізації політичних, економічних, культурних та інших прав.

Розвиток правничої свідомості багатьох цивілізацій здавна характеризувався намаганням тлумачити феномен права на життя як первинну, невід’ємну засаду функціонування суспільства, рушій його еволюційного поступу. Античність, що справедливо вважається епохою визначних наукових і мистецьких тріумфів, ознаменувалася отождненням права на життя із законами природи та декларуванням його безумовної єдності з мораллю. Епосі Ренесансу, відзначений розквітом природно-правової концепції, було властиве визнання цього права невід’ємною властивістю індивіда. Один з провідних представників англійського просвітництва, філософ і педагог Джон Локк у другій половині XVIII ст. вивів своєрідну правну формулу, відповідно до якої право на життя (разом з правом на свободу й власність) вважалося основним невідчужуваним правом людини, що породжує низку інших, зокрема право на індивідуальність, свободу дій, отримання результатів власної праці тощо. Уперше право на життя було закріплено на законодавчому рівні в результаті визвольних та буржуазних революцій – в Декларції незалежності США 1776 р., коли були проголошені права на життя, свободу, прагнення щастя. Надалі воно гарантувалося також у Декларції прав людини і громадянина (1789 р.; Франція) та Конституції США 1787 р.

3-поміж нормативно-правових актів, покликаних забезпечити пріоритет прав і свобод людини у міжнародно-правовому полі, особливої уваги заслуговують:

1. Загальна декларація прав людини 1948 року, положення якої передбачають наявність у кожній людини права на життя, свободу й особисту недоторканність (стаття 3);

2. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод 1950 року (Європейська конвенція з прав людини), у статті 2 якої на державу покладається негативний обов’язок утриматися від умисного позбавлення особи життя (за винятком ситуацій, коли воно є наслідком необхідного застосування сили, передбаченого частиною 2 статті 2 цієї Конвенції);

3. Міжнародний пакт про громадянські й політичні права від 16.12.1966 р., (далі – Міжнародний пакт) у п. 1 ст. 6 якого право на життя визнається невід’ємним правом кожної людини, що охороняється законом (Міжнародний пакт допускає винесення смертних вироків за найтяжчі злочини в країнах, які не скасували смертної кари, за умови забезпечення відповідності закону, що діяв під час вчинення злочину й не суперечить постановам самого Пакту й Конвенції про запобігання злочинів геноциду і покарання за нього (п. 2 ст. 6 Міжнародного пакту)).

Основні положення вищезазначених міжнародно-правових документів втілені у Конституції України

(далі – Конституції), у преамбулі до якої проголошується, що держава дбає про забезпечення прав і свобод людини та гідних умов її життя. Стаття 3 закріплює засадничу тезу, відповідно до якої «людина, її життя і здоров’я, честь і гідність, недоторканність і безпека визнаються в Україні найвищою соціальною цінністю» [1]. Стаття 27 Конституції є основним підтвердженням гуманістичної спрямованості розвитку України: норма, викладена у ній, закріплює невід’ємне право кожної людини на життя й унеможливує варіант свавільного його позбавлення.

В умовах збройної агресії російської федерації проти України право на життя виявилось одним з найвразливіших. Управління Верховного комісара з прав людини (УВКПЛ) у 38 Доповіді щодо ситуації з правами людини в Україні зазначало, що з 24 лютого 2022 року до 29 лютого 2024 року у результаті насильницьких дій, спровокованих загостренням військового конфлікту, загинуло щонайменше 10675 цивільних, а 20080 осіб було поранено. Загалом з 14 квітня 2014 року до 29 лютого 2024 року УВКПЛ зафіксувало загибель загалом 14085 цивільних осіб. Лише у Харкові, що протягом останніх років потерпає від масованих атак російських збройних сил, за період з 29 грудня 2023 року до 10 лютого 2024 року ракетні атаки позбавили життя щонайменше 24 цивільних та заподіяли значну шкоду здоров’ю 177 осіб.

Право на повагу до людської гідності. У вітчизняній правній традиції, змістовне наповнення якої відрізняється зосередженням на тематиці природних прав людини, право на життя зазвичай розглядається в контексті його взаємозв’язку з правом на повагу до людської гідності. Відповідно до офіційної конституційної доктрини, людська гідність є правом, гарантованим статтею 28 Конституції України, та конституційною цінністю, що визначає сутність та критерії допустимості обмеження прав і свобод (абзац 6 підпункту 2.3 пункту 2 мотивувальної частини) [7]. Воно має безумовний характер, який в міжнародному публічному праві розкривається за допомогою формули *jus cogens* (імперативна норма), сутність якої полягає в категоричній забороні всіх форм нелюдського або такого, що принижує гідність, поводження або покарання. Приписи ст. 3, 28 Конституції України також становлять імператив, оскільки покладають на державу позитивне зобов’язання забезпечити функціонування юридичних механізмів, необхідних для гарантування права володіти гідністю, властивою від народження кожній людині.

В умовах російсько-української війни порушення права на повагу до людської гідності насамперед виявляються в поводженні з військовополоненими. У результаті опитування УВКПЛ 60 українських військовослужбовців, які провели в полоні від кількох тижнів до 22 місяців, були отримані відомості про численні випадки катування й жорстокого поводження у російських місцях інтернування. 58 з 60 опитаних чоловіків підтвердили факт неодноразових порушень міжнародного гуманітарного права, серед яких:

– свавільні страти (у період з 1 грудня 2023 року до 29 лютого 2024 року було зафіксовано 12 випадків страти щонайменше 32 українських військовополонених);

– катування, найпоширенішими видами яких були побиття, погрози стратою та її імітація, застосування електричного струму, примусове розміщення тіла в неприродних, анатомічно не властивих позах;

– створення незадовільних умов перебування військовополонених (забезпечення харчуванням неналежної якості в обсязі, що не відповідає фізіологічним потребам і спричиняє втрату ваги, зниження фізичної витривалості й загальне виснаження організму; відсутність опалення в зимовий період; дефіцит предметів особистої гігієни, медикаментів);

– обмеження доступу до кваліфікованої медичної допомоги (відомо, що в п’яти російських місцях интерну-

вання поширилися випадки захворювання військовополонених на туберкульоз – найімовірніше, це стало наслідком регулярного застосування заходів фізичного впливу, постійного недоїдання й погіршення стану здоров'я).

Вищезазначені дії є безпосереднім порушенням норм Женевської конвенції про поводження з військовополоненими від 12 серпня 1949 р., зокрема статті 3, відповідно до змісту якої заборонено насилля над життям та особистістю (вбивства, завдання каліцтва, жорстоке поводження й тортури) та наруга над людською гідністю.

Право на свободу та особисту недоторканність. Частина 1 статті 29 Конституції України декларує право кожної людини на свободу та особисту недоторканність. У статті 5 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод 1950 року аналогічна теза зафіксована з урахуванням обставин, що уможливають позбавлення свободи (за умови дотримання встановленої законом процедури). Конституційний Суд України неодноразово визнавав право на свободу та особисту недоторканність фундаментальним конституційним правом, успішна реалізація якого є передумовою гармонійного розвитку не лише окремої особи, а й держави загалом.

Право на свободу є багатоаспектним поняттям, детальний розгляд якого передбачає формулювання низки визначень. Їх ключовою рисою є тлумачення цього права як можливості особи на власний розсуд вчиняти правомірні дії, покликані забезпечити її подальше інтегрування в соціальну площину, а саме:

- обирати оптимальний варіант поведінки, що сприятиме досягненню цілей особистістю, поліпшенню її соціального становища, зокрема освітньо-кваліфікаційного, культурного, конституційно-правового рівнів;
- визначати індивідуальні пріоритети й коригувати власні дії з їх урахуванням;
- робити усе, що безпосередньо не заборонено законом;
- безперешкодно пересуватися територією держави й обирати місце проживання (абзац 2 підпункту 2.3 пункту 2 мотивувальної частини) [8].

Право на свободу передбачає звільнене від зовнішнього втручання здійснення людиною правомірної діяльності (за винятком обмежень встановлених Конституцією та законами України).

Право на особисту недоторканність полягає у неможливості примусово обмежити свободу людини чинити певні дії (за умови дотримання нею меж, визначених законодавством) або навпаки – примусити до їх здійснення із залученням методів тиску, зокрема катувань й умисного завдання шкоди фізичному й психічному здоров'ю особи.

Гарантії свободи й особистої недоторканності встановлюються Конституцією України, Кримінальним процесуальним кодексом України та іншими чинними нормативно-правовими актами, ухваленими (або ратифікованими) в процесі створення юридичних підвалин діяльності суспільства. Частина 2 Статті 29 Конституції України закріплює, що ніхто не може бути заарештований або триматися під вартою інакше як за вмотивованим рішенням суду і тільки на підставах та в порядку, встановлених законом [1]. Відповідно до Рішення Конституційного Суду України № 10-рп/2011 від 11 жовтня 2011 року, право на свободу та особисту недоторканність не вважається абсолютним, тому може бути обмежене на підставах і в порядку, чітко визначеному законом (абзац шостий підпункту 3.3 пункту 3 мотивувальної частини) [9].

Одним з проявів порушення права на свободу та особисту недоторканність є *сексуальне насильство*, вчинене російськими військовослужбовцями, працівниками органів правопорядку і пенітенціарних закладів на тимчасово окупованій території або в російській федерації. Загалом з 24 лютого 2022 року до 31 липня 2023 року УВКПЛ зафіксувало 149 подібних випадків. Сексуалізоване катування

є розповсюдженим методом впливу на українських військовополонених у місцях інтернування. 39 з 60 вищезгаданих військовослужбовців, опитаних УВКПЛ, зазначали про вчинення стосовно них сексуального насильства, прикладами якого є замах на звалтування, погрози звалтуванням і кастрацією, побиття або удари електричним струмом по геніталіях, примусове оголення й подальше побиття.

Іншим прикладом нехтування правом на свободу й особисту недоторканність з боку країни-агресора є *свавільне затримання людей*, підозрюваних у підтримці проукраїнських сил і «протидії спеціальній воєнній операції». Протягом 24 лютого 2022 – 31 липня 2023 на тимчасово окупованій території УВКПЛ було зафіксовано свавільне затримання російськими збройними силами 996 цивільних осіб: 448 жертв були звільнені (терміни тримання їх під вартою варіюються від декількох днів до декількох тижнів); 80 жертв загинули (на тілах багатьох з них містилися сліди насильства); 468 жертв залишалися зниклими або свавільно затриманими в офіційних місцях тримання під вартою на тимчасово окупованій території України або безпосередньо в російській федерації. Найбільше подібних злочинів було вчинено у березні 2022 року, коли було незаконно затримано 435 осіб. Серед областей України у вищезазначений період лідером за кількістю незаконних затримань були Херсонська (199 ос.), Київська (196 ос.), Запорізька (143 ос.), Харківська (142 ос.) області. Серед соціальних груп, які найчастіше ставали жертвами цього виду порушення права на свободу й особисту недоторканність, домінують представники органів влади (125 ос.), активісти та правозахисники (101 ос.), колишні військовослужбовці (96 ос.), викладачі (15 ос.), журналісти (14 ос.), священнослужителі (10 ос.).

Примусові переміщення й депортації, здійснені російськими збройними силами на тимчасово окупованих територіях, не відповідають нормам міжнародного гуманітарного права одразу в декількох аспектах, оскільки, порушуючи право на свободу й недоторканність особи, також становлять загрозу її честі, гідності, психічній стабільності й повазі до сімейного життя. З початку повномасштабного вторгнення (до 31 липня 2023 року) УВКПЛ отримало відомості про 8 випадків насильницького вивезення понад 200 дітей з Харківської, Херсонської, Донецької та Київської областей до тимчасово окупованих регіонів України, а також до російської федерації та білорусі. Більшість з них належали до вразливих категорій населення ще й тому, що були вихованцями спеціалізованих освітніх та (або) медичних закладів, зокрема сиротинців, навчально-виховних комплексів для дітей з вадами фізичного або інтелектуального розвитку тощо.

Проте інформація щодо кількості депортованих містить певні розбіжності: цифри, наведені органами публічної влади України, значно перевищують ті, якими оперує у своїх доповідях УВКПЛ. Наприклад, 13 травня 2023 року президент України Володимир Зеленський на брифінгу з прем'єр-міністром Італії Джорджо Мелоні заявляв, що з початку збройного конфлікту росія депортувала близько 19,3 тис. дітей, а станом на 31 липня 2023 було повідомлено вже про 19546 жертв. Важливо, що вищезазначені факти також не становлять вичерпного переліку, оскільки відображають лише офіційно зафіксовані епізоди примусового переміщення дітей, про які законні представники постраждалих та свідки депортації повідомили Національне інформаційне бюро України. В оприлюдненій в аналогічний період доповіді російської уповноваженої з прав дитини Марії Львової-Белової (ордер на арешт якої 17 травня 2023 року видав Міжнародний кримінальний суд у Гаазі), зазначається, що з початку повномасштабного вторгнення росія «прийняла до своїх обіймів» понад 700 тис. дітей, більшість з яких начебто добровільно прибула на територію російської федерації разом з батьками (або особами, що їх замінюють).

9 липня 2024 року Уповноважений Верховної Ради України з прав людини Дмитро Лубінець повідомив про повернення в Україну 736 юних громадян.

Окрім того, неодноразово були задокументовані епізоди направлення дітей (за фіктивною згодою батьків) до розташованих в анексованому Криму закладів оздоровлення й відпочинку та подальшого обмеження їхнього права на повернення додому. Відповідно до матеріалів Доповіді УВКПЛ щодо ситуації з правами людини в Україні (за період з 1 лютого до 31 липня 2023 року), більшість депортованих зазнавали (або стали свідками) психологічного й фізичного насильства, застосованого, зокрема, за висловлення проукраїнських настроїв і відмову брати участь у заходах, організованих окупаційною владою з метою нівелювання національної ідентичності українців (наприклад, виконанні російського гімну або церемонії підйому прапора). Порушення права дітей на збереження індивідуальності можна є також примусове залучення їх до діяльності закладів військово-патріотичного виховання: за результатами дослідження «(Не)повернення дітей: Україна перед найбільшим викликом з часів незалежності», оприлюдненими у вересні 2024 року громадською спілкою «Українська мережа за права дитини», громадською організацією «Регіональний центр прав людини» та благодійним фондом «Голоси дітей», на тимчасово окупованій території України, а також у російській федерації та білорусі функціонують понад 5500 клубів і 98 «таборів перевиховання» подібного характеру.

Працівники закладів, у яких перебували примусово переміщені діти, систематично погрожували вихованцям: обіцяли передачі їм на усиновлення громадянами російської федерації або доправити до тамтешніх сиротинців (без права відновлення зв'язку із сім'єю). Подібна поведінка персоналу може розцінюватися як:

- психологічне катування, що спричинило значну шкоду ментальному здоров'ю дітей (заборонено підпунктом а.2 пункту 2 статті 75 Додаткового протоколу до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів від 8 червня 1977 року (далі – Додатковий протокол I);

- порушення права на повагу до сімейного життя, закріпленого статтею 23 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права та статтею 16 Конвенції про права дитини;

- нехтування правом на інформацію про долю й місце перебування зниклих родичів, гарантованим статтею 24 Міжнародної конвенції про захист усіх осіб від насильницьких зникнень та статтею 32 Додаткового протоколу I;

- зневага до права дітей на збереження ідентичності й возз'єднання із сім'єю, зафіксованого в ст. ст. 8, 10 Конвенції про права дитини.

Норми міжнародного гуманітарного права забороняють примусове переселення й депортацію, встановлюючи натомість низку суттєвих, чітко визначених ознак, за наявності яких може бути здійснена евакуація. Її основною метою є гарантування безпеки населення в умовах надзвичайних ситуацій воєнного характеру (стаття 49 Конвенції про захист цивільного населення під час війни впливає (далі – Конвенція)). Порядок евакуації дітей, а також особливості здійснення їх ідентифікації зазначені у статті 78 Додаткового протоколу I. До того ж стаття 50 Конвенції закріплює за окупаційною державою зобов'язання:

- 1) вжити необхідних заходів для спрощення процедури встановлення особи дітей, реєстрації їхніх родинних зв'язків;

- 2) утриматися від зміни їхнього громадянського статусу;

- 3) забезпечити необхідним піклуванням дітей, що втратили батьків або були з ними розлучені в результаті

воєнних дій (зокрема надання їм освітніх послуг з урахуванням національних, релігійних, мовних особливостей і потреб);

- 4) не перешкоджати здійсненню преференційних заходів, пов'язаних із забезпеченням вразливих категорій населення харчуванням, медичною допомогою і захистом постраждалих.

Відповідно до тексту статті 147 Конвенції, *примусова мобілізація* належить до переліку серйозних порушень міжнародного гуманітарного права. Заборона застосування заходів фізичного чи психологічного впливу (зокрема із залученням пропагандистського тиску), спрямованих на залучення осіб, що перебувають під захистом, до служби у ворожих збройних чи допоміжних силах, деталізується у статті 51 Конвенції. З 24 лютого 2022 року силові структури російської федерації систематично вдавалися на окупованих територіях Донецької та Луганської областей до застосування тактики насильницького втягнення чоловіків-мешканців до лав російської армії (це розповсюджувалося, зокрема, й на осіб, які були примусово мобілізовані до озброєних груп після лютого 2022 року), яка включала:

- скасування ротації відправленим на передову призовникам, які не підписали контракт з російськими збройними силами;

- заборону звільнення від військової служби чоловіків, які за станом здоров'я або через досягнення певного віку мали б бути звільнені з лав збройних сил;

- погрожування членам родини дезертирів (з наміром примусити їх надати інформацію про місце перебування чоловіків).

Право на вільне вираження думок. Однією з універсальних цінностей, що лежить в основі демократичного суспільства, є свобода слова. Вона виконує функцію своєрідного соціального барометра: визначає ставлення до поглядів меншості (особливо небажаних і неприйнятних для загалу), яке є відображенням загальної ситуації з дотриманням прав людини. В епоху розповсюдження цифрових технологій вільний доступ до інформації та свобода висловлювання, які зазвичай розглядаються в контексті їхньої непорушної єдності, стали стрімко розвиватися. Одночасно з цим поширилися й випадки придушення свободи слова як органами державної влади, так і приватними особами, до основних форм якого належить запровадження цензури, обмеження доступу до інформації, застосування силових методів до носіїв опозиційних поглядів тощо.

Стаття 34 Конституції України гарантує кожному право на свободу думки, слова, вільне вираження переконань, а також збирання, збереження, використання й поширення інформації у будь-який зручний спосіб. Подана норма цілком відповідає положенням ключових міжнародних актів, серед яких:

- стаття 19 Загальної декларації прав людини, відповідно до якої кожна людина має право на 1) вільне вираження й безперешкодне дотримання своїх переконань; 2) пошук, одержання й розповсюдження відомостей та ідей (незалежно від державних кордонів);

- статті 18, 19 Міжнародного пакту про громадянські й політичні права, згідно з якими кожна людина має право на свободу совісті, думки, релігії та беззаборонне висловлення своїх поглядів відповідно;

- пункт 1 статті 10 Конвенції про захист прав людини й основоположних свобод.

Право на вільне вираження думок не є абсолютним, оскільки, відповідно до частини 4 статті 34 Конституції України, можливе його обмеження законом в інтересах національної безпеки, територіальної цілісності, громадського порядку з метою запобігання заворушенням чи злочинам, для охорони здоров'я населення, для захисту репутації або прав інших людей, для запобігання розго-

лошенню інформації, одержаної конфіденційно, або для підтримання авторитету і неупередженості правосуддя [1]. Застереження подібного змісту властиві не лише приписам національного законодавства, а й міжнародних угод у царині прав людини, зокрема Міжнародного пакту про громадянські й політичні права (п. 3 ст. 19), Європейської конвенції з прав людини (п. 2 ст. 10).

У березні 2023 року російська федерація здійснила низку законодавчих трансформацій, відповідно до яких було дозволено піддавати людей кримінальному переслідуванню за дії, спрямовані на дискредитацію не лише російських збройних сил загалом, а й добровільних формувань, організацій або осіб, які виконують завдання для збройних сил. Фактично новостворений припис забезпечив військовим-контрактникам, працівникам безпекових структур та інших угруповань своєрідний захисний купол. Окрім того, законотворцем була посилена кримінальна відповідальність за вищезазначені правопорушення. Згадані зміни поглибили прірву між законодавством російської федерації та міжнародними стандартами у сфері прав людини, а також спричинили обмеження можливості вираження думок і російським опозиційним авангардом, і мешканцями тимчасово окупованих та анексованих територій України, зокрема Криму.

25 червня 2023 року в Білогірську співробітники органів правопорядку російської федерації заарештували двох чоловіків кримсько-татарської національності за порушення порядку проведення публічного зібрання, а саме організацію автопробігу без попереднього дозволу влади (насправді обвинувачення ґрунтувалися суто на встановлених цими чоловіками татарських прапорів на власних автомобілях). За декілька годин Білогірський міський суд вже визнав осіб винними й оштрафував кожного на 20 тис. рублів. Відповідно до інформації, зазначеної на офіційному сайті суду, розгляд справи тривав сумарно 2 хвилини, оскільки вона була отримана й зареєстрована о 18:47, слухання запланували на 18:48, а рішення було ухвалене вже о 18:50. Такий поспіх викликає сумніви у забезпеченні права на справедливий суд. Державний лад російської федерації дискредитує й факт необхідності отримання дозволу посадовців для проведення громадського зібрання, оскільки, згідно з пунктом 70 Розділу V «Порядок повідомлення» Зауваження загального порядку № 37 (2020) про право на мирні зібрання (стаття 21),

«необхідність звертатися по дозвіл до органів державної влади руйнує саму концепцію мирних зібрань як основного права» [5].

7 липня 2023 року Київський районний суд Сімферополя оштрафував кримсько-татарського правозахисника на 45 тис. рублів за «дискредитацію російської армії» (фактично – за дві антивоєнні публікації у соціальній мережі Facebook).

У Криму обмеження свободи думки й слова мають систематичний характер. Загалом з березня 2022 року до 29 лютого 2024 року тамтешні суди визнали винними 625 осіб за дискредитацію збройних сил російської федерації, а 84 осіб – за «демонстрування нацистської символіки». У Доповіді щодо ситуації з правами людини в Україні (звітний період – з 1 грудня 2023 року до 29 лютого 2024 року) УВКПЛІ зазначило, що 70% випадків обвинувачень у «демонстрації нацистської символіки» були висунуті за висловлення антивоєнної позиції й демонстрацію української символіки (зокрема розміщення на персональних сторінках у соціальних мережах зображення Державного Прапора України або Державного Герба України). Лише протягом звітнього періоду було ухвалено 105 судових рішень за вищезгаданими обвинуваченнями.

До того ж у лютому 2024 року два кримськотатарські правозахисники були піддані переслідуванню Центром протидії екстремізму Міністерства внутрішніх справ російської федерації «за зловживання свободою масової інформації», а по суті – за розміщення у соціальних мережах дописів, основна думка яких не відповідає ідеологічним настановам країни-агресора. Така діяльність державних установ є не лише порушенням свободи думки й слова, а й свавільним стримуванням діяльності адвокатів і правозахисників, що становить значну загрозу організації й функціонуванню опозиційного руху в Криму.

Висновки. Отже, права і свободи людини є фундаментальною, невід’ємною цінністю, основою формування демократичного конституційного устрою. В умовах російсько-української війни їх порушення пов’язане, перш за все, із запровадженням на тимчасово окупованих територіях злочинної політикою ворожого уряду. Злочини, вчинені агресором проти українського цивільного населення й військовополонених, порушують засади міжнародного гуманітарного права й суперечать принципам гуманності.

ЛІТЕРАТУРА

1. Конституція України, прийнята на п'ятій сесії Верховної Ради України 28 червня 1996 р. [Електронний ресурс] // *Відомості Верховної Ради України*. – Режим доступу: <http://zakon2.rada.gov.ua/laws/show/254к/96-вр> (дата звернення: 06.10.2024).
2. Загальна декларація прав людини : прийнята і проголошена резолюцією 217 А (III) Генеральної Асамблеї ООН від 10 грудня 1948 р. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_015#Text (дата звернення: 07.10.2024).
3. Конвенція про захист прав людини і основоположних свобод (з протоколами) (Європейська конвенція з прав людини). URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_004#Text (дата звернення: 06.10.2024).
4. Міжнародний пакт про громадянські й політичні права: ратифіковано Указом Президії Верховної Ради Української РСР № 2148-VIII (2148-08) від 19.10.1973. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_043#Text (дата звернення: 07.10.2024).
5. Зауваження загального порядку № 37 до статті 21 – Право на мирні зібрання – Міжнародного пакту про громадянські та політичні права. URL: <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2021-07/GC37%20UKR.pdf> (дата звернення: 07.10.2024).
6. Додатковий протокол до Женевських конвенцій від 12 серпня 1949 року, що стосується захисту жертв міжнародних збройних конфліктів (Протокол I), від 8 червня 1977 року. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_199#Text (дата звернення: 08.10.2024).
7. Рішення Конституційного Суду України від 22.05.2018 № 5-п/2018. URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v005p710-18#Text> (дата звернення: 11.10.2024).
8. Рішення Конституційного Суду України від 01.06.2016 № 2-рп/2016 (справа про судовий контроль за госпіталізацією неієздатних осіб до психіатричного закладу). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v002p710-16#Text> (дата звернення: 24.10.2024).
9. Рішення Конституційного Суду України від 11.10.2011 № 10-рп/2011 (справа про строки адміністративного затримання). URL: <https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/v010p710-11#Text> (дата звернення: 11.10.2024).
10. Конвенція про права дитини. URL: https://zakon.rada.gov.ua/laws/show/995_021#Text (дата звернення: 10.10.2024).
11. Доповідь Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини (УВКПЛ) «Ситуація з правами людини в Україні в контексті збройного нападу російської федерації» (24 лютого – 15 травня 2022 року). URL: <https://www.ohchr.org/sites/default/files/documents/countries/ua/2022-06-29/2022-06-UkraineArmedAttack-UA.pdf> (дата звернення: 06.10.2024).
12. Доповідь Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини (УВКПЛ) щодо ситуації з правами людини в Україні (1 лютого – 31 липня 2023 року). URL: https://ukraine.un.org/sites/default/files/2023-10/23-10-04%20OHCHR%2036th%20periodic%20report%20UKR_0.pdf (дата звернення: 06.10.2024).
13. Доповідь Управління Верховного комісара Організації Об'єднаних Націй з прав людини (УВКПЛ) щодо ситуації з правами людини в Україні (1 грудня 2023 року – 29 лютого 2024 року). URL: <https://ukraine.un.org/sites/default/files/2024-04/2024-03-26-ohchr-38th-periodic-report-ukr.pdf> (дата звернення: 06.10.2024).
14. Кузьменко Я. П. Право на життя як природне право людини: теоретико-правовий аналіз. *Науковий вісник Ужгородського національного університету*. Серія «Право». 2017. Вип. 46. Т. 1. С. 15–18.
15. Іляшко О. О. Порушення громадянських та політичних прав та свобод людини та тимчасово окупованих територій України та способи їх захисту. *Вчені записки ТНУ імені В. І. Вернадського*. Серія: юридичні науки. № 4. 2018. С. 19–27.